

دیوان فصیحی هروی

محسن ذاکرالحسینی

دیوان فصیحی هروی، به کوشش ابراهیم قیصری، با مقدمه محمد دهقانی، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۸۳، ۴۳۵ (سی و هشت + ۲۵۸ + ۱۳۹) صفحه.

فصیحی هروی (حدود ۹۸۷-۱۰۴۹)، که از شاعران توانای سبک مشهور به «هندی» است، ظاهراً در بخارا دیده به جهان گشود و در هرات بزرگ شد و پرورش یافت و آرزوی سفر هند در دلش ماند. وی مدّاح مقرب والیان خراسان - حسین خان شاملو و برادرش حسن خان شاملو - بود و مورد توجه شاه عباس نیز قرار گرفت.

شعر فصیحی، در رتبه، یقیناً به شعر سرایندگان طراز اول سبک هندی نمی‌رسد؛ اما آن مایه از توان شاعری و احاطه بر پرورش مضامین در وی بوده است که توجه معاصران را جلب و عنوان ملک‌الشعرای خراسان کسب کند. گویا میرزا جلال اسیر و ناظم هروی و درویش واله هروی از شاگردان او بوده‌اند. اسیر شهرستانی وی را چنین ستوده است:

آنان که مست فیض بهارند چون اسیر ته‌جرعه‌ای ز جام فصیحی کشیده‌اند

فصیحی کلمه «آتش» و مضامین و مترادفات و مناسبات آن را بارها و بارها به کار گرفته و آن را دست‌مایه آفرینش ترکیب‌ها و مضامین نو ساخته، چندان که در مقدمه دیوان چاپی اش «شاعر شعله» خوانده شده است. به امام علی بن موسی الرضا علیه السلام ارادت بسیار داشته و مدایحی در تکریم امام سروده است.

مندرجات این چاپ، علاوه بر یادداشت کوتاه مصحح که نسخه‌های خطی دیوان در آن معرفی شده، و مقدمه‌ای به قلم محمد دهقانی درباره زندگی فصیحی، ممدوحان او،

محیط اجتماعی و دامنه فکری شاعر، و ویژگی‌های سروده‌هایش، و تصاویر صفحه اول نسخه‌های مورد استفاده در این تصحیح، شامل متن دیوان و ملحقات و اشعار مستخرج از تذکره‌ها و فهرست نسخه‌بدل‌ها و فهرس دیگر است.

نویسنده مقدمه شعر فصیحی را چندان که شایسته است گرامی نداشته و نگرش منفی او به شعر فصیحی به پاره‌ای انتقادهای شتاب‌آلود منجر شده است، از جمله – بارزترین نقطه ضعف شعر او تکرار قافیه دانسته شده.

اصل این انتقاد صحیح است؛ اما از نظر دور نمی‌باید داشت که بیشتر سرایندگان عصر فصیحی – حتی بزرگ‌ترین آنها – تکرار قافیه را عیب نمی‌شمردند تا از آن پرهیز کنند. به زعم آنان، یافتن مضمونی تازه در قافیه‌ای مکرر از قدرت خلاقیت شاعر نشان دارد نه از ناتوانی او. از این رو، تکرار قافیه را – همانند استعمال ترکیب‌ها و تعبیرهای عامیانه – از ویژگی‌های سبک فصیحی باید شمرد نه از ضعف‌های شعرش. – ابیاتی از دیوان بی قافیه خوانده شده است:

از مثنوی رفتم به طوافِ حضرتِ عشق تا کدیه کنم ز حضرتِ عشق

مقطع غزل ۳:

تا حرفِ دلِ ریشِ فصیحی به تو گفتیم خونابِ الم می‌چکد از هر نفسِ ما

که مطلع آن چنین است:

آشفته‌تر از ماست بسی انجمنِ ما بی‌نور بود شمعِ طرب در لگنِ ما

مطلع غزلی دیگر:

نوبهار آمد که مرغانِ بال و پر پرخون کنند و ز نوایِ ناله هر دم گوشِ گل پرخون کنند
(ص سی و سه - سی و چهار)

در شاهد اول، احتمالاً شاعر حضرت را در دو مصرع به دو معنی – «پیشگاه عشق» و «عنوان محترمانه خود عشق» – گرفته است و یا آنکه در مصرع اول، ممکن است کلمه قافیه حضرت (به خاء اول) باشد.

در شاهد دوم، نفس، بی هیچ تردید، نتیجه سهو کاتب یا بدخوانی مصحح است و، به جای آن، ضبط سخن صحیح است که موافق قافیه و مناسب معنی است.

در شاهد سوم، به نظر می‌رسد که پرخون در مصراع اول سهواً به جای گلگون آمده باشد.

نقد و بررسی / نامه فرهنگستان ۱/۸
دیوان فصیحی هروی ۱۰۳

– در بعضی ابیات، نقصان در وزن دیده شده و بیت زیر به عنوان شاهد آمده است:

ای آن که ز نور صبح چراغت افروخته شد چو از حیا روی

در این بیت، به جای صبح، مطابق ضبط نسخه بدل، ضبط حق صحیح است که موافق وزن و مناسب معنی است.

نسخه اساس این تصحیح، عکس نسخه خطی کتابخانه دانشگاه توپینگن (آلمان)، نستعلیق مورخ ۱۰۶۷، مشتمل بر ۱۸ قصیده، ۶ ترکیب بند، ۵۴ قطعه، سه مثنوی، ۱۹۹ غزل، و ۱۵۴ رباعی (مجموعاً ۱۶۰۲ بیت) بوده است. قطعه‌ها، به دلیلی نامعلوم، در دو بخش جداگانه قرار گرفته، که به نظر می‌رسد متابعت از نسخه خطی باشد، و نخستین مثنوی نوعی مثنوی ترجیعی است که در متن چاپی از آن با عنوان «ترجیع بند» یاد شده است.

در «ملحقات»، از تصویر نسخه کتابخانه دیوان هند (انگلستان)، که میکروفیلم آن در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی (مشهد) موجود است، اشعار دیگری، مشتمل بر ۳ قصیده، ۷ قطعه، یک ترکیب بند، یک ترجیع بند، یک مثنوی، ۲۷ غزل، و ۱۰ رباعی (مجموعاً ۵۰۶ بیت) نقل شده که برخی مکرر و در بخش پیشین نیز موجود است و تفکیک و الحاقی شمردن آنها وجهی نداشته است.

در پایان دیوان، ۸۳ قطعه شعر، اعم از غزل و رباعی و قطعه و فرد (مجموعاً ۱۲۴ بیت)، از تذکره‌ها استخراج شده که برخی از آنها نیز مکرر است و، با کسر ابیات مکرر، این چاپ مجموعاً ۳۲۴۲ بیت از اشعار فصیحی را دربردارد، که حدوداً نصف رقم سروده‌هایی است که میرزا محمدطاهر نصرآبادی در دیوان فصیحی دیده است. (تذکره نصرآبادی، ص ۲۴۸)

تعیین موضع پایان صفحه دستنویس پایه، شماره‌گذاری ابیات، تعیین شمار شعرها، و افزودن عنوانی برای هر شعر (به جز غزل‌ها و رباعی‌ها) از مزایای این تصحیح است و، بنابر یادداشت مصحح، پختگی خط و روشنی و سلامت دو نسخه مورد استفاده چندان بوده است که وی در بازنویسی متن با مشکلی عمده مواجه نشده است. با این حال، در ضمن تورق دیوان، نکته‌ای چند به نظر رسید که ذیلاً شرح داده می‌شود:

– در بیت شماره ۴، حُسن و شوق مسندآلیه‌اند – که فعل اسنادی آنها محذوف

است. نه مضاف، لذا کسره پس از آنها زاید و قرائت صحیح بیت چنین است:

صیدِ محبت به خونِ گر نطپد چون کند؟ شوقِ صبوری گداز حُسنِ تغافلِ شعار

– در بیت شماره ۵۵۴، عبارت «او دین» بدخوانی است و، بر این اساس، در مقدمه، به بیت نسبتِ ضعفِ تألیف داده شده، حال آنکه ضبط صحیح ظاهراً چنین است:

اقبال بین که خطبه دو دینِ مختلف کاندز میانشان سخنِ صلح خنجر است

– در پانوشت قطعه شماره ۶، آمده است: «نسخه بدل این قطعه را ندارد. ظاهراً این قطعه ناتمام است» (ص ۷۰)؛ حال آنکه این قطعه در نسخه بدل هست (ص ۲۱۵) و در آنجا نیز هشت بیت است.

فهرست اشعار، به جای نظم دقیق الفبایی، متأسفانه به ترتیب صفحات فراهم شده که از فایده آن کاسته است؛ زیرا، در دستنویس و به تبع آن در متن چاپی، نظم الفبایی نسبی است و جست و جوی شعر در قوافی پر استعمال (مانند «دال» و «میم») دشوار است. فهرست مفصل واژگان، مشتمل است بر ترکیبات دیوان و پاره‌ای از مفردات خاص که بسیار مفید است. آخرین بخش کتاب فهرست عامّ اعلام است که با بسیاری از کلمات غیر علم (مانند اژدها، استره، افعی، الماس، باز، برهمن، بید، پروانه) در آمیخته است.

برخی از غلط‌های چاپی کتاب عبارت است از: شارع (ص سیزده، سطر ۱۰) به جای شاعر؛ گرفتار (ص سیزده، سطر ۱۹) به جای گفتار؛ حسین خان (ص پانزده، سطر ۱۹) به جای حسن خان؛ شای تکلو (ص هفده، سطر ۲۴) به جای شانی تکلو؛ حامل ذکر (ص هجده، سطر ۱ و ۲) به جای حامل ذکر؛ منگر (ص بیست و یک، سطر ۱۴) به جای من‌گر؛ یادت (ص بیست و دو، سطر ۱۱) به جای بادت؛ اشد قسوة (ص بیست و سه، سطر ۲۰) به جای اشد قسوة؛ خموش (ص بیست و پنج، سطر ۷) به جای خموشی؛ استفاده (ص بیست و شش، سطر ۷) به جای استفاده از تشبیه؛ نمی زدند (ص بیست و نه، سطر ۱۳) به جای نمی‌زنند؛ من (ص سی و یک، سطر ۳) به جای نی؛ گه (ص سی و سه، سطر ۴) به جای گاه؛ مردم (ص سی و چهار، سطر ۲) به جای هر دم؛ تسنیق (ص سی و چهار، سطر ۱۸) به جای تسنیق؛ شوق (بیت ۲۵۱۷) به جای شوقی؛ عالی شأن (ملحقات، ابیات ۱۹۰، ۲۸۲، ۲۹۲، ۳۰۱، ۳۱۰، ۳۱۹، ۳۲۹، ۳۴۱) به جای عالی‌شان؛ بی سرو (ص ۲۶۱، سطر ۳) به جای بی سرو.

